

Jakub Adamczewski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

 <https://orcid.org/0000-0002-0152-3159>

**Kiedy Van Gogh siedzi na trzepaku
Organizacja procesu nauczania
przedmiotów muzyka i plastyka –
planowanie działalności dydaktycznej
w szkole podstawowej**

**When Van Gogh Is Sitting on a Trestle:
The Organization of the Teaching Process
and the Planning of Teaching Activities
for the Subjects Music and Visual Arts in Primary School**

Abstract: Teaching music and visual arts to children can be seen as the key to their development. In his article, Jakub Adamczewski discusses the current shape of the organization of the teaching and planning processes of these two subjects in the context of the Polish primary school. Adamczewski's main aim is to present new ideas and good practices, as based on his teaching experience, in the hope that they can be used to improve art education. This kind of knowledge, deriving from both a review of the literature on this subject and pedagogical experience, may be of value for teachers and academics involved in the education of art teachers at the primary-school level.

Keywords: art and music education, teaching and planning process, primary school education, creativity

Wprowadzenie

Sztuka od zawsze pełniła ważną rolę w życiu ludzi. Od pokoleń pobudza emocjonalność człowieka, uruchamia wrażliwość i motywuje do własnej twórczości. I choć wymiar sztuki zmienił się na przestrzeni lat, to

w dalszym ciągu człowiek tworzy i zachwyca swoimi dziełami kolejne pokolenia. Żyjemy w świecie, w którym dominuje bodziec wzrokowy. Większość materiałów dydaktycznych, podręczniki, programy komputerowe, urządzenia elektroniczne wymagają uwagi zmysłu wzroku. Współcześnie uczniowie klas I-VIII, urodzeni po 2000 roku, nie mają już tak dużej styczności z bodźcami słuchowymi (audycjami radiowymi, słuchowiskami, bajkami na dobranoc), a otaczający młodych ludzi świat „wychowuje” ich nowymi technologiami. W przeszłości jednak sytuacja przedmiotów artystycznych była zupełnie inna.

W pierwszym okresie po drugiej wojnie światowej w ramach obowiązkowego kształcenia ogólnego organizowano dwa przedmioty: śpiew i rysunek (oraz początkowo zaliczane do zajęć artystycznych prace ręczne). Reformą z 1961 roku (obowiązującą od 1963 roku) wprowadzono wychowanie plastyczne (zastąpiło rysunek) oraz wychowanie muzyczne (w ramach którego poszerzono wiadomości uprzednio przekazywane na śpiewie). Wraz z reformami lat osiemdziesiątych przedmioty artystyczne przyjęły nazwę muzyka i plastyka, a według Anny Boguszewskiej to właśnie „zakres programowy od roku 1963 do 1999 można uznać za najświetniejszy w dziejach polskiej edukacji plastycznej dzieci i młodzieży”¹.

Zmiany programowe, strukturalne i organizacyjne wprowadzone w 1999 roku w polskim systemie oświaty zaowocowały innowacyjnym przedmiotem sztuka, który miał łączyć treści edukacji muzycznej i plastycznej w bloku zajęć. Według ekspertów jednak reforma ta wywołała regres w edukacji artystycznej, a „skutki, szczególnie w zakresie potencjału kadry nauczycielskiej, pośpiesznie doksztalcanej do nauczania przedmiotu sztuka, są i będą odczuwane jeszcze długo”². W 2002 roku przywrócono oddzielne nauczanie plastyki i muzyki, znacznie ograniczono jednak liczbę godzin przeznaczonych na ich realizację, choć dopuszczono połączenie zajęć edukacyjnych w blok przedmiotowy, podczas którego realizowano zintegrowane nauczanie treści z różnych dziedzin wiedzy.

W ostatnich latach w nauczaniu przedmiotów artystycznych pojawiają się problemy innej natury, na przykład ograniczono liczbę godzin lekcyjnych na realizację projektów artystycznych, brakuje nauczycieli-specjalistów edukacji artystycznej, wyposażenie placówek edukacyjnych w potrzebne materiały i instrumenty jest niedostateczne,

¹ A. Boguszevska: *Przeszłość i przyszłość polskiej edukacji plastycznej – jej znaczenie dla współczesności*. W: *Wybrane problemy edukacji plastycznej dzieci i młodzieży*. Red. A. Boguszevska, A. Mazur. Wydawnictwo UMCS, Lublin 2013, s. 24.

² K. Szmigiel, H. Szaleniec: *Edukacja artystyczna w programie kształcenia. Meandry zmian programowych*. W: *Diagnozowanie twórczości uczniów i nauczycieli*. Red. B. Niemierka, M. Szmigiel. gRUPA Tomami, Kraków 2016, s. 359-377.

a uczniów nie przygotowuje się wystarczająco do udziału w kulturze poprzez „żywe” spotkania ze sztuką. Wszystko to powoduje nie tylko spadek jakości oferowanej przez szkołę edukacji, ale przede wszystkim obniża wrażliwość artystyczną polskiego społeczeństwa.

Edukacja artystyczna w różnych krajach Europy (a szczególnie w Polsce) przeżywa obecnie kryzys. Nauczyciele muzyki i plastyki swoimi metodami oraz pomysłami muszą konkurować z tablicą interaktywną, programowaniem, gramami komputerowymi i tabletami/iPadami. Nie musi jednak tak być, nowe technologie mogą być sojusznikiem we współczesnym nauczaniu artystycznym. Dlatego też celem mojego artykułu jest przedstawienie możliwości organizacji procesu nauczania przedmiotów muzyka i plastyka w szkole podstawowej wraz z przykładowymi aktywnościami na miarę naszych czasów.

Warto pamiętać, że systemy edukacyjne krajów europejskich wciąż ulegają zmianom, są reformowane i dyskutowane po to, aby edukacja mogła sprostać wymaganiom, przed którymi stawia ją współczesny świat. Głównymi obszarami zmian są teorie edukacyjne, systemy kształcenia oraz struktury organizacyjne oświaty. Dobrą praktyką, którą obserwuje się obecnie w Europie, jest poprzedzanie wdrażania wszelkich zmian w systemie edukacji odpowiednimi badaniami naukowymi, ocenami ekspertów w dziedzinie edukacji oraz opinii publicznej. Opisane w tej pracy rozwiązania edukacyjne zostały stworzone z wykorzystaniem doświadczeń, jakie zdobyłem w Irlandii Północnej, Finlandii oraz Hiszpanii podczas staży i wyjazdów studyjnych. Artykuł ten oparłem na przeprowadzonej kwerendzie literatury pedagogicznej oraz analizie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych. Ma wartość aplikacyjną, a ze względu na zaprezentowane autorskie pomysły dotyczące zajęć artystycznych może być postrzegany jako innowacja pedagogiczna. Chciałbym, aby studenci, nauczyciele oraz społeczność akademicka zaangażowana w polską edukację artystyczną mogli skorzystać z opisanych przeze mnie rozwiązań edukacyjnych, a tym samym uczynić ją ciekawszą i bardziej wartościową.

Organizacja procesu nauczania

Edukacja muzyczna

Termin „edukacja muzyczna”, który kilkanaście lat temu wyparł określenie „wychowanie muzyczne”, oznacza dziedzinę wychowania i nauczania. To formalne nauczanie muzyki wraz z nauką jej wykonywania, poznanie teorii, form i stylów. Według Marii Przychodzińskiej edukacja muzyczna służy uwrażliwieniu wyobraźni na wartości mu-

yczne, a podstawą teoretyczną edukacji muzycznej są nauki pedagogiczne i muzykologiczne oraz różne dziedziny nauk humanistycznych³. W 2017 roku nauczanie przedmiotu muzyka w klasach IV–VII szkół podstawowych zostało ograniczone do czterech godzin lekcyjnych w całym cyklu kształcenia (po jednej godzinie tygodniowo w każdej klasie). Przedstawionych w podstawie programowej celów kształcenia, choć są szczytne, nie da się w pełni zrealizować podczas owych czterech godzin. Zauważone przeze mnie w toku pracy nauczyciela wybrane problemy związane z organizacją zajęć muzycznych zestawilem w tabeli 1.

Tabela 1

Cele kształcenia w zakresie nauczania przedmiotu muzyka oraz ograniczenia ich realizacji

Cel kształcenia	Ograniczenia w realizacji
Indywidualna i zespołowa ekspresja muzyczna. Uczeń indywidualnie i zespołowo muzykuje, tworzy i improwizuje proste struktury dźwiękowe i układy ruchowo-taneczne, przedstawia cechy i charakter wykonywanych utworów werbalnie i pozawerbalnie, rozwijając swoje zdolności i umiejętności muzyczne, preferencje oraz umiejętności wartościowania wytworów kultury.	<ul style="list-style-type: none"> - nauczyciel nie posiada umiejętności gry na instrumencie; - nauczyciel nie zna układów ruchowo-tanecznych; - brak dostępnego sprzętu muzycznego do samodzielnego muzykowania
Język i funkcje muzyki, myślenie muzyczne, kreacja i twórcze działania. Uczeń rozumie podstawowe pojęcia i terminy muzyczne niezbędne w praktyce wykonawczej, percepcji oraz prowadzeniu rozmów o muzyce, poszukiwaniu informacji i twórczym działaniu, dostrzegając przy tym wzajemne relacje między nimi.	- uczeń nie ma możliwości praktycznego zrozumienia pojęć i terminów muzycznych na zaprezentowanych (na przykład przez nauczyciela) przykładach
Wiedza o kulturze muzycznej, narodowym i światowym dziedzictwie kulturowym. Uczeń interpretuje zjawiska związane z kulturą muzyczną, słucha muzyki, rozpoznaje, rozróżnia i omawia jej cechy, przedstawia własny stosunek do zjawisk muzycznych.	<ul style="list-style-type: none"> - ograniczone możliwości uczestnictwa uczniów w koncertach muzyki poważnej/rozrywkowej; - zbyt monotony i przestarzały repertuar muzyczny w podręcznikach do muzyki

Opracowano na podstawie: Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej. Dz.U. 2017, poz. 356. Pobrano z: <https://podstawaprogramowa.pl/files/D2017000035601.pdf> (10.08.2021).

³ M. Przychodzińska: *Metodyka wychowania muzycznego. Status i zakresy nauczania*. W: *Edukacja estetyczna w perspektywie przemian szkoły współczesnej*. Red. A. Białkowski. Wydawnictwo UMCS, Lublin 1997, s. 6–12.

Podkreślam – co zostało uwypuklone w tabeli – jak istotne w wychowaniu muzycznym młodych ludzi są osobowość i kompetencje nauczyciela edukacji artystycznej, który powinien inspirować i rozwijać pasje uczniów poprzez umożliwianie im żywego kontaktu z muzyką i ze sztuką. Niestety alternatywne i często bardziej atrakcyjne finansowo oferty wykonywania zawodu poza szkołą zniechęcają do pracy w niej nauczycieli-artystów, którzy mimo iż są specjalistami w swoim fachu, nie mają wystarczających kompetencji dydaktycznych (miewają problemy z utrzymaniem dyscypliny, organizacją kształcenia itd.).

Najważniejszym z dostrzeganych przeze mnie problemów związanych z realizacją celów kształcenia przedmiotu muzyka jest jednak brak podstawowej edukacji muzycznej w klasach I-III. Zarówno w Finlandii, jak i w Polsce wśród istotnych celów kształcenia muzycznego u progu edukacji wczesnoszkolnej wymienia się rozwijanie umiejętności twórczej ekspresji, percepcji oraz gustu estetycznego. Ponadto należy kształtować wrażliwość społeczno-moralną, estetyczną i akcentować postawę szacunku wobec piękna i sztuki⁴. Te umiejętności oraz doświadczenia z samodzielnym i grupowym muzykowaniem powinny stanowić bazę późniejszej, już ustrukturalizowanej edukacji muzycznej. Wczesne kontakty umuzykalniające pomagają rozwinąć pozytywne cechy charakteru, wrażliwość dzieci na przeżycia estetyczne. Kształcenie słuchu muzycznego pomaga w nauczaniu ortografii, gramatyki, matematyki i wychowania fizycznego⁵. Dzięki wychowaniu muzycznemu dzieci szybciej uczą się czytać, mają lepszą pamięć, wymowę oraz myślą logiczniej. W grupie czy w klasie porozumiewają się szybciej i sprawniej. Na tym etapie rozwojowym dziecko poznaje dźwięki i znaki będące symbolami tych dźwięków. Szczególnie ważny jest wówczas dla dzieci rezultat ich działań – zwieńczeniem prostego muzykowania będzie stworzenie własnej melodii i zaśpiewanie piosenki zgodnie ze wzorem zaprezentowanym przez nauczyciela.

Psychologowie muzyki twierdzą, że dzieci w wieku wczesnoszkolnym potrafią zauważyć różnice między dźwiękami, czują znaczenie toniki i dominanty oraz potrafią wskazać zmiany tonacji w usłyszanej melodii (molową i durową). Ten szczególny okres 7-9 lat charakteryzuje się u dziecka intensywnym rozwojem podstawowych zdolności muzycznych oraz doskonaleniem sprawności i umiejętności muzycznych. Właśnie one wraz z doświadczeniami już samodzielnego i grupowego muzykowania powinny stanowić punkt wyjścia późniejszej edukacji

⁴ K. Wojciechowska: *Muzyka w klasach 1-3*. „Życie Szkoły” 2008, nr 3, s. 34-37.

⁵ M. Kisiel: *Pedagogiczno-dydaktyczne aspekty wykorzystania muzyki w stymulacji rozwoju dziecka*. Wyższa Szkoła Biznesu w Dąbrowie Górniczej, Dąbrowa Górnicza 2007, s. 35-40.

muzycznej (potwierdzeniem tego jest zapis z podstawy programowej: „podczas organizowania procesu dydaktyczno-wychowawczego należy pamiętać, że działania praktyczne muszą dominować nad zagadnieniami teoretycznymi. Wszelkie wiadomości z zakresu teorii i historii muzyki stanowią ich uzupełnienie”⁶).

Kolejną przeszkodą w realizacji celów kształcenia muzycznego okazuje się brak niezbędnego wyposażenia pracowni muzycznej, w której według zaleceń ministerialnych powinny się znajdować:

- instrumenty muzyczne: perkusyjne niemelodyczne i melodyczne, instrument lub instrumenty klawiszowe (akustyczne lub elektroniczne), instrumenty dęte, instrumenty strunowe;
- tablica z pięciolinia;
- rzutnik multimedialny i ekran lub tablica multimedialna;
- sprzęt do odtwarzania, nagrywania i nagłaśniania dźwięku;
- komputer z oprogramowaniem muzycznym (na przykład edytorem tekstu muzycznego, programem do obróbki cyfrowej dźwięku, mini-studium muzycznym) i dostępem do internetu;
- biblioteka muzyczna (nuty, śpiewniki, podręczniki), fonoteka i filmoteka;
- plansze dydaktyczne (papierowe lub multimedialne).

W mojej pracy nauczyciela z dostępnością instrumentów (dzwonki, flet prosty, gitara) dla każdego ucznia spotkałem się jedynie w Finlandii. W żadnej z odwiedzonych przeze mnie placówek w Polsce nie było odpowiedniej ilości sprzętu oraz części wymienionych elementów, które wydają się niezbędne z perspektywy nauczyciela muzyki.

Edukacja plastyczna

Plastyka jako przedmiot w szkole podstawowej pełni niezbędną rolę w edukacji kulturowej – człowiek powinien móc rozwijać swoje zainteresowania, uzdolnienia artystyczne i twórcze myślenie od początku obowiązkowej edukacji. Warto pamiętać, że „aktywność plastyczna dzieci przyczynia się do rozwoju ich indywidualności, umożliwiając im jednocześnie kontakt z bogactwem tworzywa, różnorodnością form

⁶ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej. Dz.U. 2017, poz. 356. Pobrano z: <https://podstawaprogramowa.pl/files/D2017000035601.pdf> (10.08.2021).

i kształtów, wielością barw. Może ona również pomagać w usuwaniu napięć i konfliktów psychicznych, przewyżczać frustrację, zapewniać dzieciom radość i zadowolenie”⁷.

W podstawie programowej nauczania plastyki odnotowano trzy główne cele kształcenia:

1. Opanowanie zagadnień z zakresu języka i funkcji plastyki; podejmowanie działań twórczych, w których wykorzystane są wiadomości dotyczące formy i struktury dzieła.
2. Doskonalenie umiejętności plastycznych – ekspresja twórcza przejawiająca się w działaniach indywidualnych i zespołowych.
3. Opanowanie podstawowych wiadomości z zakresu kultury plastycznej, jej narodowego i ogólnoludzkiego dziedzictwa kulturowego⁸.

Na realizację celów przedmiotu plastyka przewidziano w podstawie programowej cztery godziny lekcyjne (po jednej godzinie tygodniowo przez cztery lata nauczania przedmiotu). Nauczyciel plastyki może – podkreślę to ponownie – mieć trudność z realizacją wymienionych celów na przewidzianych czterech godzinach w cyklu kształcenia dla klas IV-VII. Cieszy jednak to, że kształtowanie praktycznych umiejętności uznano w podstawie za ważniejsze niż przekazywanie „suchych” faktów dotyczących historii sztuki: „należy pamiętać, że zagadnienia teoretyczne nie mogą dominować nad ćwiczeniami praktycznymi, a plastyka w szkole podstawowej nie powinna zamienić się w regularną historię sztuki. Wszelkie wiadomości dotyczące teorii sztuki oraz jej historii stanowią jedynie uzupełnienie i bazę poznawczą do podejmowanych działań artystycznych. Dzieje sztuki powinny być zatem przedstawiane problemowo, a nie zgodnie z jej historycznym rozwojem”⁹. Należy również zaznaczyć rolę nauczyciela klas I-III. Jego zadaniem jest przede wszystkim wyzwolenie aktywności plastycznej dzieci i wyposażenie ich w podstawowe umiejętności plastyczne, które umożliwią uczniom samodzielne tworzenie i rozwijanie ich potencjału artystycznego.

⁷ B. Kunat: *Rola nauczyciela we wspieraniu aktywności plastycznej dzieci – postulaty i rzeczywistość*. W: *Edukacja dziecka – mity i fakty*. Red. E. Jaszczyszyn, J. Szada-Borzyszkowska. Trans Humana Wydawnictwo Uniwersyteckie, Białystok 2010, s. 487.

⁸ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego...

⁹ *Ibidem*.

Planowanie działalności dydaktycznej

Przedmioty artystyczne przynajmniej w pewnym stopniu powinny być z sobą skorelowane, by można było mówić o wszechstronnym rozwoju artystycznym uczniów. Szkoła – która zobowiązana jest do realizacji założeń podstawy programowej – powinna uwzględniać zainteresowania dzieci i młodzieży, a nauczyciel odpowiednim doborem treści i metod wspierać ich w samodzielnym myśleniu i działaniu. Pomocna w realizacji ograniczonej niewielką liczbą godzin obowiązkowej edukacji artystycznej może być integracja międzyprzedmiotowa; termin „integracja międzyprzedmiotowa” (ang. *Integrated Curriculum*) został ukuty przez Thomasa Farella i Georga Jacobsa¹⁰. To metoda nauczania, która pozwala w sposób holistyczny wspierać proces przekazywania wiedzy, łącząc tym samym różne obszary przedmiotowe. Według Farella i Jacobsa integracja międzyprzedmiotowa jest, szczególnie we współczesnych sformalizowanych systemach szkolnych, jednym z ośmiu niezbędnych warunków skutecznego nauczania. Warto pamiętać, że kształcenie uczniów z wykorzystaniem tej metody wymaga od nauczyciela stosowania aktywizujących metod i technik nauczania, a od ucznia zaangażowania i poczucia inicjatywy. Edukacja międzyprzedmiotowa może zakładać łączenie przedmiotów w bloki przedmiotów pokrewnych lub realizowanie treści nauczania w formie cyklicznych projektów – cykli tematycznych, tak by zagadnienia z różnych programów nauczania poszczególnych przedmiotów wzajemnie się wspierały.

W podstawie programowej znajdziemy informację o formach zajęć, które mogą urozmaicić oraz uzupełnić tradycyjnie pojmowane lekcje muzyki i plastyki. Formy te zostały przedstawione w tabeli 2.

Tabela 2

Przykłady form zajęć uzupełniających w realizacji treści kształcenia z zakresu muzyki i plastyki

Edukacja muzyczna	Edukacja plastyczna
udział w koncertach, przedstawieniach i audycjach muzycznych	lekcje w: galeriach, muzeach, obiektach sakralnych, pracowniach twórców
lekcje w salach koncertowych, szkołach muzycznych, muzeach	wycieczki, w tym zajęcia plenerowe
współtworzenie koncertów, prezentacji, imprez muzycznych	tworzenie wystaw prac własnych, klasowych i szkolnych

¹⁰ T. Farrell, G. Jacobs: *Essentials for Successful English Language Teaching*. Bloomsbury Publishing, London 2010, s. 44–48.

cd. tab. 2

Edukacja muzyczna	Edukacja plastyczna
organizowanie, propagowanie koncertów typu „dzieci - dzieciom” i udział w nich	zwiedzanie wystaw
spotkania z artystami	
udział w projektach interdyscyplinarnych klasowych i szkolnych	poznawanie zabytków i twórców regionu oraz, w miarę możliwości, współtworzenie kultury regionalnej we współpracy z instytucjami zajmującymi się upowszechnianiem kultury i sztuki
poznawanie lokalnego folkloru muzycznego i jego twórców, w miarę możliwości współtworzenie kultury regionalnej we współpracy z instytucjami zajmującymi się upowszechnianiem kultury i sztuki	udział w konkursach plastycznych i szkolnych wyjazdach artystycznych (na przykład malowanie na wsi lub w górach)
udział w przeglądach, festiwalach i konkursach muzycznych	organizacja szkolnych konkursów plastycznych i uczestnictwo w lokalnych artystycznych przedsięwzięciach

Opracowano na podstawie: Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej. Dz.U. 2017, poz. 356. Pobrano z: <https://podstawaprogramowa.pl/files/D2017000035601.pdf> (10.08.2021).

Przedstawione założenia teoretyczne posłużą mi jako punkt wyjścia prezentacji kilku pomysłów na nauczanie muzyki i plastyki jako dwóch oddzielnych przedmiotów oraz jako zintegrowanego bloku zajęć artystycznych w klasach IV–VII, gdyż edukację powinniśmy postrzegać jako proces przyswajania zestawu konkretnych umiejętności poprzez poszukiwanie, badanie i eksperymentowanie, a nie jako studiowanie wiedzy przedmiotowej. Coraz częściej zatem (szczególnie w krajach skandynawskich) postuluje się organizowanie kształcenia wokół problemów o charakterze społecznym i naukowym, co widoczne jest w programach kształcenia skoncentrowanych na doświadczaniu przez dziecko zjawisk (ang. *child-centered and phenomenon-based learning, experience-centered curriculum*).

Lekcje z pomysłem (szkoła progresywna i współczesna)

Szkoła współczesna w krajach zachodnich w dużej mierze korzysta z wyników najnowszych badań oraz osiągnięć z dziedziny psychologii i pedagogiki. Coraz częściej dba się (w myśl idei szkoły progresywnej)

o to, by „uczeń stał się postacią centralną i w szkole uzyskał znaczną swobodę działania. Mógł w niej zaspokajać własne potrzeby i oczekiwania oraz wykorzystywać swoje możliwości poznawcze i inne”¹¹. Dlatego też w swojej pracy zawodowej korzystam z doświadczeń z poznanymi przeze mnie podczas stażu nauczycielskiego w Finlandii¹² wieloprzecinkowymi modułami edukacyjnymi (ang. *multidisciplinary learning modules*), które są powszechnie stosowane na etapie edukacji w szkole podstawowej. Według Arlety Suwalskiej moduły takie promują rozwój kompetencji transwersalnych oraz „sprzyjają budowaniu przestrzeni dla budzenia intelektualnej ciekawości, realizacji doświadczeń i kreatywności uczniów, a zarazem są dla nich wyzwaniem”¹³.

Muzyka

Oto przykładowe sposoby realizacji kształcenia muzycznego w ramach wieloprzecinkowych modułów edukacyjnych:

1. Indywidualna i zespołowa ekspresja muzyczna. Uczeń indywidualnie i zespołowo muzykuje, tworzy i improwizuje proste struktury dźwiękowe i układy ruchowo-taneczne, przedstawia cechy i charakter wykonywanych utworów werbalnie i pozawerbalnie, rozwijając swoje zdolności i umiejętności muzyczne, preferencje oraz umiejętności wartościowania wytworów kultury.
 - a) **Zagraj z gwiazdą.** Uczeń wybiera piosenkę z repertuaru ulubionego artysty i na wybranym przez siebie instrumencie (może to być również instrument wykonany samodzielnie) akompaniuje do piosenki. Aktywność tę poprzedza lekcja o emisji i higienie głosu, by uczniowie mieli świadomość, w jaki sposób śpiewać, aby zachować naturalne właściwości głosu. Następnym etapem tej aktywności może być dobranie się uczniów w czwórki i wybranie utworu, do którego będą akompaniować i który wspólnie zaśpiewają.
 - b) **Zatańcz game.** Uczniowie wykonują z dowolnego materiału dużą klawiaturę fortepianu (jedna oktawa), jej klawisze podpisują

¹¹ J. Kujawiński: *Ewolucja szkoły i jej współczesna wizja*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2010, s. 22.

¹² W ramach studiów magisterskich w roku szkolnym 2016/2017 odbywałem staż nauczycielski w miejscowości Vaasa w Finlandii, gdzie prowadziłem zajęcia artystyczne i językowe dla klas I-VI. Miałem również okazję poznać filozofię edukacyjną kilku czołowych przedstawicieli fińskiego nurtu pedagogiczno-artystycznego – należeli do nich: Uno Cygnaeus, Matti Koskenniemi, Kaarina Määttä and Lars Lindström.

¹³ A. Suwalska: *Implikacje myśli pedagogicznej Johna Deweya w fińskiej edukacji*. „Biografistyka Pedagogiczna” 2021, T. 6, nr 1, s. 220. <https://doi.org/10.36578/bp.2021.06.24>.

- solmizacyjnie i literowo. Następnie zadaniem uczniów jest przekakiwać z dźwięku na dźwięk według poleceń nauczyciela. Kolejnym zadaniem będzie pozbycie się oznaczeń poszczególnych klawiszy i przemieszczanie się po nich z pamięci.
- c) **Leśne dźwięki.** Uczniowie udają się z nauczycielem na wycieczkę do lasu. Zabierają z sobą zeszyty do nut i ołówki. Ich zadaniem jest usłyszeć jak najwięcej dźwięków i narysować je w postaci linii życia (w postaci zapisu EKG). Należy uwzględnić głośność, dynamikę i kierunek melodii. Następnie uczniowie proszeni są o zapisanie usłyszanych dźwięków w postaci struktur rytmicznych tak, by mogli je później wystukać. Uczniowie zamieniają się zeszytami i starają się wyklaskać struktury rytmiczne zapisane przez inne osoby.
- d) **Napisz piosenkę.** Uczniowie na kartkach A4 piszą pierwszy wers piosenki i przyklejają kartki na plecach dowolnych osób w klasie. Uczniowie przez 20 minut chodzą po klasie i dopisują kolejne wersy piosenek na plecach innych osób. Następnie ściągają kartki i próbują do zapisanego tekstu piosenki ułożyć prosty akompaniament i układ ruchowo-taneczny.
- e) **Norweskie karaoke.** Pod koniec semestru, kiedy uczniowie znają już kilka piosenek, można zorganizować nietypowe karaoke. Wybrany uczeń siada obok nauczyciela, zakłada słuchawki i słucha piosenki (lub utworu muzyki klasycznej, jeśli chcemy utrudnić zadanie), po czym zaczyna tę piosenkę nucić. Zadaniem klasy jest odgadnięcie tytułu utworu i jego zaśpiewanie.
2. Język i funkcje muzyki, myślenie muzyczne, kreacja i twórcze działania. Uczeń rozumie podstawowe pojęcia i terminy muzyczne niezbędne w praktyce wykonawczej, percepcji oraz prowadzeniu rozmów o muzyce, poszukiwaniu informacji i twórczym działaniu, dostrzegając przy tym wzajemne relacje między nimi.
- a) **Milionerzy.** Po wprowadzeniu podstawowych terminów i pojęć muzycznych (na przykład repetycja, rodzaje pauz, gama, kanon) można zaprosić uczniów do gry w teleturnieju muzycznym na wzór *Milionerów*. Uczniowie mogą również rywalizować w grupach.
- b) **Jaki to instrument?** Warto, by po omówieniu grup instrumentów uczniowie kojarzyli wygląd instrumentów z ich brzmieniem oraz miejscem w orkiestrze. Można wydrukować zestawy po pięć różnych instrumentów i ułożyć wydruki przed każdą parą uczniów. Uczniowie po wysłuchaniu danego instrumentu mają zadanie dotknąć ręką wydrukowanego rysunku odpowiedniego instrumentu. Można również odtworzyć nagranie kilku instrumentów grających jednocześnie (nawiązując do różnej faktury muzycznej –

- homofonicznej lub polifonicznej) i poprosić o wybranie tych, które usłyszeli. Na samym końcu nauczyciel może wyświetlić zdjęcie orkiestry i poprosić, by uczniowie w pustych miejscach na zdjęciu umieścili brakujące instrumenty / grupy instrumentów.
- c) **Tercet czy orkiestra?** W tej zabawie uczniowie poznają aparat wykonawczy (solista, zespół kameralny, chór, orkiestra itd.). Zadaniem uczniów jest połączenie się w takie formacje, jakie wskaże nauczyciel. W przypadku gdy nauczyciel powie „solista”, uczniowie stoją oddzielnie, na słowo „kwartet” łączą się w czwórki.
- d) **Kim jestem?** Każdy z uczniów losuje nazwisko jednego z kompozytorów (lista znajduje się w podstawie programowej) i ma za zadanie nakręcić krótki filmik w roli tej osoby. Uczniowie powinni się przebrać i krótko opowiedzieć o tym, kim są – bez podawania danych. Na lekcji każda grupa otrzyma listę kompozytorów i jedną odpowiedź, która ma uczniom pomóc w odgadnięciu nazwiska osoby z filmiku.
3. Wiedza o kulturze muzycznej, narodowym i światowym dziedzictwie kulturowym. Uczeń interpretuje zjawiska związane z kulturą muzyczną, słucha muzyki, rozpoznaje, rozróżnia i omawia jej cechy, przedstawia własny stosunek do słuchanego i wykonywanego repertuaru, jest świadomym odbiorcą sztuki.
- a) **Muzyczna impreza.** Uczniowie dzielą się na siedem grup, z których każda ma omówić inny gatunek muzyczny (disco, rock, techno, jazz, disco polo, reggae, country). Zadaniem uczniów jest wybranie jednej piosenki i przygotowanie przebrania pasującego do danego utworu. Uczniowie mogą przygotować krótki i prosty układ taneczny do swojego utworu i po jego wykonaniu zapytać o cechy charakterystyczne dla danego gatunku. Można również poruszyć kwestię preferencji muzycznych oraz wartości, które niosą z sobą poszczególne gatunki.
- b) **Niemcy koncert.** W ramach obchodów święta muzyki możemy poprosić uczniów, by wybrali wspólnie jeden utwór z repertuaru muzyki klasycznej, a każdy z uczniów instrument, na którym chciałby ten utwór zagrać. Uczniowie siadają na krzesłach zgodnie z rozstawieniem instrumentów w orkiestrze i wykonują wspólnie dany utwór bez wydawania dźwięków. Ważne, by każdy uczeń znał rolę dyrygenta oraz sposób gry na danym instrumencie.
- c) **Wizyta w teatrze muzycznym.** Warto zabierać uczniów nie tylko do filharmonii lub opery, lecz także do teatru muzycznego. Uczniowie poznają tam, czym jest musical i w jaki sposób funkcjonuje teatr. Chcemy, by uczniowie w sposób świadomy korzystali z dorobku kultury muzycznej i uczestniczyli w niej.

Plastyka

Realizację celów kształcenia z zakresu edukacji plastycznej można wzbogacić następującymi formami zajęć uzupełniających:

1. Opanowanie zagadnień z zakresu języka i funkcji plastyki; podejmowanie działań twórczych, w których wykorzystane są wiadomości dotyczące formy i struktury dzieła.
 - a) **Plama walorowa.** Uczniowie zostają poproszeni o przyniesienie ulubionych fotografii z wakacji. Następnie zadaniem uczniów jest wykonanie kompozycji z różnych rodzajów plam (na przykład o zróżnicowanej powierzchni, odcisniętej z materiału, wykonanej pędzlem/ołówkiem), która będzie nawiązywać do przyniesionego zdjęcia.
 - b) **Mój przyjaciel – kontur.** Uczniowie zapoznają się z dziełami Vincenta van Gogha, szczególnie z dziełem *Portret Patience Escalier*, który został narysowany tuszem i ołówkiem na papierze. Zadaniem uczniów jest stworzenie portretu kolegi/koleżanki z ławki z zastosowaniem kropek i kresek oraz wyraźnego konturu.
 - c) **Słowniczek młodego plastyka.** Uczniowie przez cały rok szkolny prowadzą wraz z nauczycielem scrapbook poświęcony nowym pojęciom z języka i funkcji plastyki. W specjalnym zeszytcie zapisują nowe pojęcia, własną ich definicję oraz wykonują niewielkie rysunki będące ilustracją tych pojęć (na przykład „kolaż”, „sgraffito”, „światłocień”).
- 2) Doskonalenie umiejętności plastycznych – ekspresja twórcza przejawiająca się w działaniach indywidualnych i zespołowych.
 - a) **Zdalne wspomnienia.** Na lekcji plastyki pod koniec roku szkolnego 2021/2022 opowiadałem uczniom o malowidłach naściennych w jaskini Lascaux. Następnie poprosiłem uczniów, by na przygotowanych kartonach po dużych sprzętach AGD z użyciem węgla, farb i kredek narysowali swoje wspomnienia z okresu nauki zdalnej. Uczniowie nie mogli nic napisać, a jedynie rysowali wszystko, czego doświadczyli w czasie swojej nieobecności w szkole.
 - b) **Wizyta w Muzeum Narodowym.** Każdy z uczniów podczas wycieczki wybiera jedno dzieło sztuki, o którym szuka informacji w internecie. Następnie w swoim szkicowniku stara się przerysować dzieło. Następnym zadaniem będzie narysowanie dzieła od nowa i ukrycie swojego podpisu na obrazie.
 - c) **Klasyka z filtrem.** Uczniowie klas VI-VII podczas wizyty w muzeum wybierają portret i robią mu zdjęcie za pomocą aplikacji

- Snapchat. Aplikując wybrany filtr i wykonując zdjęcie, tworzą nowe dzieło, które mają za zadanie zmienić w mema.
3. Opanowanie podstawowych wiadomości z zakresu kultury plastycznej, jej narodowego i ogólnoludzkiego dziedzictwa kulturowego.
- a) **Polska bogata w sztukę.** Zadaniem uczniów jest przygotowanie informacji na temat najważniejszych dzieł sztuki, które znajdują się na terenie Polski. Na przygotowanej wcześniej mapie Polski uczniowie zaznaczają miejsca przechowywania dzieł oraz opatrują je krótkim opisem.
- b) **Wirtualne podziwianie.** Uczniowie podzieleni na trzy grupy zapoznają się z dziełami sztuki podczas wirtualnego spaceru po muzeach. Z wykorzystaniem tabletów umieszczonych na czterech stolikach uczniowie mają za zadanie odnalezienie kilku dzieł i uzupełnienie brakujących informacji o nich¹⁴. Celem tej aktywności jest rozpoznawanie przez uczniów najbardziej istotnych dzieł sztuki innych narodów.
- c) **Sztuka ludowa i etnografia.** Uczniowie mają wykonać fotografie codziennych domowych zajęć czy zaobserwowanych przez nich sytuacji ulicznych. Następnie zadaniem uczniów jest narysowanie tych sytuacji, ale w taki sposób, jakby miały one miejsce sto lat wcześniej. Trzeba uwzględnić zmianę współczesnych ubrań na stroje z epoki, zmianę wystroju domu oraz wyglądu miasta/wsi itp.

Blok edukacji artystycznej - projekty muzyczno-plastyczne w szkole podstawowej

Chciałbym zaprezentować projekty, które zostały przeze mnie wykonane podczas pracy dydaktycznej w ramach bloku zajęć edukacji artystycznej. Celem tych zajęć było przede wszystkim rozbudzenie wrażliwości na piękno muzyki i dzieł sztuki, zachęcenie do indywidualnej i zespołowej ekspresji artystycznej oraz przygotowanie uczniów klas IV-VII do świadomego korzystania z dorobku kultury. Jako zwolennik progresywizmu pedagogicznego w toku realizacji opisanych aktywności korzystałem z metody projektów Williama Kilpatricka, jednego z najbardziej znanych zwolenników pragmatyzmu i reformy szkolnic-

¹⁴ Listę muzeów można sprawdzić w tekście: A. Romano: *These 12 Famous Museums Offer Virtual Tours You Can Take on Your Couch. Experience the best museums - from London to Seoul - from the comfort of your own home.* Updated on April 27, 2022. Travel + Leisure - <https://www.travelandleisure.com/attractions/museums-galleries/museums-with-virtual-tours> (dostęp: 10.08.2021).

twą w myśl nowego wychowania. Opisywana przez Kilpatricka szkoła miała być przede wszystkim „szkołą życia i rzeczywistego doświadczenia. [...] czynne doświadczenia uczniów powinny mieć charakter społeczny, co oznacza, że łączyliby się oni w grupy do wspólnych zajęć, wymienialiby swoje doświadczenia, jak również współpracowaliby z szerszymi grupami”¹⁵, co więcej, „w szkole tego typu specyficzną rolę do odegrania ma materiał nauczania. Nie może on być jedynie zbiorem informacji obciążających pamięć ucznia, z których ma on zdać sprawę na życzenie nauczyciela, lecz ma stanowić podstawę i źródło zdobywania nowych sposobów zachowania się i wzbogacania doświadczeń”¹⁶. Założenia te, zdaniem Kilpatricka, można zrealizować z wykorzystaniem metody projektów, która wypiera tradycyjny system klasowo-lekcyjny i wprowadza „ogniska”, czyli aktywności w ramach jednego przedmiotu lub grupy przedmiotów o charakterze produkcyjnym, konsumpcyjnym, problemowym lub sprawnościowym; to tym aktywnościom poświęcają się uczniowie. Oto niektóre z „ognisk”:

- a) **Powrót do korzeni.** Zapoznanie uczniów z coverami piosenek ludowych oraz z ludowymi zespołami muzycznymi w celu omówienia zjawiska folkloru. Zachęcenie uczniów do przeprowadzenia wywiadów ze swoimi rodzicami i dziadkami na temat piosenek, jakich słuchali, gdy byli mali. Przygotowanie koncertu znanych piosenek, w którym wystąpić mogą wraz z dziećmi rodzice i ich bliscy.
- b) **Namaluj, co słyszysz.** Uczniowie wysłuchają pięciu (zróżnicowanych pod względem charakteru) utworów znanych kompozytorów (takich jak Fryderyk Chopin, Claude Debussy, Camille Saint-Saëns, Jan Sebastian Bach, Wolfgang Amadeusz Mozart). Następnie każda osoba ma za zadanie namalować jeden obraz, na którym znajdą się różne elementy związane z wysłuchanymi utworami. Zwieńczeniem projektu jest przygotowanie wraz z uczniami wystawy prac, uczniowie zgadują, jakie elementy na obrazach są symbolami wysłuchanych utworów.
- c) **Podwórkowe sny.** Uczniowie podczas lekcji słuchają i uczą się pierwszej zwrotki oraz refrenu piosenki *Podwórkowe sny*¹⁷, następnie nauczyciel wyświetla tekst z błędami, które uczniowie muszą odnaleźć i poprawić. Kolejnym etapem jest przedstawienie tekstu piosenki za pomocą układu rytmiczno-tanecznego. Ostatni etap projektu

¹⁵ J. Wyczesany, A. Mikruta: *Kształcenie zintegrowane dzieci o specjalnych potrzebach edukacyjnych*. Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2002, s. 10.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Dzieci śpiewają z Alla Polacca: *Podwórkowe sny*. YouTube, 19.10.2020. <https://www.youtube.com/watch?v=AWN1U5cBvPw> (dostęp: 10.08.2021).

to narysowanie dowolną techniką plastyczną szkolnego podwórka w śmiesznej i nietypowej sytuacji.

- d) **Film poklatkowy.** Uczniowie oglądają fragment filmu *Twój Vincent*¹⁸ i rozmawiają z nauczycielem o sposobie wykonania filmu. Następnie, także z nauczycielem, z wykorzystaniem tabletów wykonują film poklatkowy (z odpowiednią ścieżką dźwiękową) na dowolny temat.
- e) **Kiedy Van Gogh siedzi na trzepaku.** Uczniowie wysłuchują piosenki zespołu *Gawęda Trzepak*. Nauczyciel prosi uczniów o narysowanie trzepaka. Następnie zadaniem uczniów jest wybranie dowolnego dzieła sztuki, a z niego postaci centralnej, którą przedstawią na innym, dowolnym tle (na przykład *Mona Lisa* na trzepaku).

Zaprezentowane działania dydaktyczne wpisują się w ramy metody projektów Kilpatricka, której celem jest różnicowanie nauczanych treści i – poprzez przemienność wykorzystywanych form – wspieranie ucznia w przyswajaniu zdobywanej wiedzy. Ponadto wybrałem utwory muzyczne i aktywności plastyczne o charakterze archiwalnym (jak utwory *Gawędy*, twórczość znanych kompozytorów, utwory ludowe, film poklatkowy), co miało uświadomić uczniom bogactwo świata sztuki.

Podsumowanie

Edukacja artystyczna jest dziś potrzebna naszym uczniom bardziej niż kiedykolwiek. Zmęczeni ilością materiału i zadań uczniowie często odpoczywają psychicznie na zajęciach plastycznych i muzycznych. Osobowość i kreatywność nauczyciela przedmiotu plastyka/muzyka jest tutaj kluczowa – od pomysłowości i charyzmy nauczyciela zależą kształt i dynamika zajęć. Warto przypomnieć, jak wiele czynników utrudnia edukację artystyczną w szkołach: ograniczona liczba godzin, niska ranga przedmiotów, brak pomocy dydaktycznych i materiałów, obciążenie nauczycieli przypadkowymi pracami, które są potrzebne do wypełnienia etatu nauczyciela plastyki czy muzyki. Bywa i tak, że w szkole nie ma pracowni plastycznej i muzycznej, a nauczyciel musi wszystkie materiały przynosić do danej klasy.

W artykule pragnęłam ukazać korzyści płynące z organizacji zajęć plastycznych i muzycznych w szkole podstawowej. Zaproponowany blok edukacji artystycznej, zorganizowany na kształt fińskich wielopremiotowych modułów edukacyjnych, integruje kształcenie plastyczne

¹⁸ *Twój Vincent*. Reż. D. Kobiela / H. Welchman. Scen. H. Welchman / D. Kobiela. Polska / Wielka Brytania. Premiera w Polsce: 6.10.2017.

i muzyczne, dając uczniom możliwość wszechstronnego rozwoju oraz łączenia zdobytej już wiedzy z umiejętnościami praktycznymi. Uważam, że odpowiednio przeprowadzona reforma edukacji artystycznej (uwzględniająca ograniczenie wiedzy teoretycznej na rzecz ćwiczeń praktycznych, przywrócenie przedmiotu sztuka w szkole podstawowej, prowadzonego przez nauczycieli specjalistów, niekoniecznie przez jedną osobę, w większym wymiarze godzin, na przykład przez dwie godziny tygodniowo w formie blokowej) może poprawić poziom edukacji w zakresie przedmiotów artystycznych. Zajęcia prowadzone z pasją i dające uczniom swobodę tworzenia, poparte sumienną i systematyczną pracą nauczyciela mającego określone umiejętności mogą sprawić, że wielu uczniów zwiąże swoją drogą zawodową z twórczością artystyczną. Jako nauczyciel i młody naukowiec mocno wierzę, że ludzie uczestniczący w wychowaniu przez sztukę są bardziej twórczy, chętni do działania, pełni inicjatywy i gotowi na wyzwania współczesności. *Ars non habet osorem nisi ignorantem!*

Bibliografia

- Boguszewska A.: *Przeszłość i przyszłość polskiej edukacji plastycznej - jej znaczenie dla współczesności*. W: *Wybrane problemy edukacji plastycznej dzieci i młodzieży*. Red. A. Boguszewska, A. Mazur. Wydawnictwo UMCS, Lublin 2013, s. 19–31.
- Dzieci śpiewają z Alla Polacca: *Podwórkowe sny*. YouTube, 19.10.2020. <https://www.youtube.com/watch?v=AWN1U5cBvPw> (dostęp: 10.08.2021).
- Farell T., Jacobs G.: *Essentials for Successful English Language Teaching*. Bloomsbury Publishing, London 2010.
- Kisiel M.: *Pedagogiczno-dydaktyczne aspekty wykorzystania muzyki w stymulacji rozwoju dziecka*. Wyższa Szkoła Biznesu w Dąbrowie Górniczej, Dąbrowa Górnicza 2007.
- Kujawiński J.: *Ewolucja szkoły i jej współczesna wizja*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2010.
- Kunat B.: *Rola nauczyciela we wspieraniu aktywności plastycznej dzieci - postulaty i rzeczywistość*. W: *Edukacja dziecka - mity i fakty*. Red. E. Jaszczyszyn, J. Szada-Borzyszkowska. Trans Humana Wydawnictwo Uniwersyteckie, Białystok 2010, s. 487–488.
- Przychodzińska M.: *Metodyka wychowania muzycznego. Status i zakresy nauczania*. W: *Edukacja estetyczna w perspektywie przemian szkoły współczesnej*. Red. A. Białkowski. Wydawnictwo UMCS, Lublin 1997, s. 6–12.

- Romano A.: *These 12 Famous Museums Offer Virtual Tours You Can Take on Your Couch. Experience the best museums – from London to Seoul – from the comfort of your own home.* Updated on April 27, 2022. Travel + Leisure. <https://www.travelandleisure.com/attractions/museum-galleries/museums-with-virtual-tours> (dostęp: 10.08.2021).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej. Dz.U. 2017, poz. 356. Pobrano z: <https://podstawaprogramowa.pl/files/D2017000035601.pdf> (10.08.2021).
- Suwalska A.: *Implikacje myśli pedagogicznej Johna Deweya w fińskiej edukacji.* „Biografistyka Pedagogiczna” 2021, T. 6, nr 1, s. 211–227. <https://doi.org/10.36578/bp.2021.06.24>.
- Szmigiel K., Szaleniec H.: *Edukacja artystyczna w programie kształcenia. Meandry zmian programowych.* W: *Diagnozowanie twórczości uczniów i nauczycieli.* Red. B. Niemierka, M. Szmigiel. gRUPA Tomami, Kraków 2016, s. 359–377.
- Twój Vincent.* Reż. D. Kobiela / H. Welchman. Scen. H. Welchman / D. Kobiela. Polska / Wielka Brytania. Premiera w Polsce: 6.10.2017.
- Wojciechowska K.: *Muzyka w klasach 1–3.* „Życie Szkoły” 2008, nr 3, s. 34–37.
- Wyczesany J., Mikruta A.: *Kształcenie zintegrowane dzieci o specjalnych potrzebach edukacyjnych.* Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2002.